

Дәдебаев Ж., Бисенбаев П.,
Кәрібозов Е.

**Абайдың ілімін пәнаралық
зерттеудің өзекті мәселелері**

Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеу саласында әдебиеттанушылар, тілшілер, құқықтанушылар, өнертанушылар, тарихшылар, философтар, психологтар аз еңбектенген жоқ. Соған қарамастан абайтану саласында күні бүгінге дейін қарастырылмаған мәселелер де бар. Абай ілімін пәнаралық зерттеу осындай мәселелердің қатарына жатады.

Абайдың ілімін пәнаралық зерттеу – іргелі және айрықша мәнді мәселелерді шешу жолындағы көп салалы және бейнеті мол еңбек. Мұндай мәселелерді шешу міндетті түрде жаңа, инновациялық білім өндіруге алып келеді. Мақала тақырыбының өзектілігі мен сонылығы Абай ілімінің құрылым-жүйесін, моделін жасауға деген қоғамдық сұраныстың пісіп-жетілуімен тығыз байланысты. Екінші жағынан, Абай ілімінің құрылым-жүйесін, моделін жасау сияқты мақсат бұған дейін ешбір зерттеушінің, зерттеушілер тобының алдына қойылған емес. Біздің мақаламызда Абай ілімін пәнаралық зерттеудің осындай кейбір жекелеген мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: Абай, Абай ілімі, қайнар көзі, құрамдас бөлімдері, құрылым-жүйе, модель, пәнаралық зерттеу.

Dadebayev Zh., Bissenbayev P.,
Karibozov E.

**Actual aspects of
interdisciplinary research of
Abai's teachings**

In the study of the problems of life and creativity Abay made many literary critics, linguists, lawyers, art historians, historians, philosophers, and psychologists. Despite this, there are problems that have not been considered at all. This concerns the problems of interdisciplinary research exercises Abay. Interdisciplinary Research scientists Abaya – a multi-faceted hard work to address major and extraordinary scientific problems. The solution of these problems offers a new, innovative knowledge. The scientific novelty and relevance of topics related to the overdue high expectations of the public to address effectively structuring and modeling exercises Abay. It must be admitted that there is still a problem structuring, modeling exercises Abai was not the object of any research, has not received the necessary scientific solutions. Until now, this problem has not been addressed in the special scientific research. Our article is devoted to the specific issues of interdisciplinary research exercises Abay.

Key words: Abay, Abay doctrine, sources, components, structure, model, interdisciplinary research.

Дадебаев Ж., Бисенбаев П.,
Кәрібозов Е.

**Актуальные вопросы
междисциплинарного
исследования учения Абая**

В области изучения проблем жизни и творчества Абая Кунанбаева немало сделано литературоведами, языковедами, правоведами, искусствоведами, историками, философами, психологами. Несмотря на это, существуют проблемы, которые не рассматривались вообще. Это касается проблем междисциплинарного исследования учения Абая. Междисциплинарное исследование учения Абая – это многоаспектная кропотливая работа по решению крупных и неординарных научных задач. Решение таких задач дает новое, инновационное знание. Научная новизна и актуальность темы связаны с назревшим повышенным ожиданием общества эффективного решения вопросов структурирования и моделирования учения Абая. Нужно признать, что до сих пор проблема структурирования, моделирования учения Абая не была объектом каких-либо исследований, не получила необходимого научного решения. До сегодняшнего дня эта проблема не получила освещения и в специальных научных изысканиях. Наша статья посвящена отдельным вопросам междисциплинарного исследования учения Абая.

Ключевые слова: Абай, учение Абая, источники, составные части, структура, модель, междисциплинарное исследование.

**АБАЙДЫҢ ІЛІМІН
 ПӘНАРАЛЫҚ
 ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ
 МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Адам баласының тіршілігінің мағынасы мен мәні туралы Абайға дейін де, Абайдан кейін де талай ойшылдар ойланған, ой айтқан. Адам баласының өмірге келуінің, өмірінің және өмірден кетуінің, адамдығының мағынасы мен мәні туралы Абай анықтама, сипаттама ғана беріп қойған жоқ, концептуалды қағидалар жүйесін жасап, өзінің ілімін қалыптастырды. Абайдың ілімінің құрамдас бөлімдері үшеу: а) ақыл; ә) қайрат; б) жүрек (махаббат). Абай ілімінің құрамдас бөлімдері өзара тығыз байланысты. Абай ілімінің әр құрамдас бөлімінің өзі іштей бірнеше категориядан тұрады. Олардың жүйесін анықтаудың ғылыми маңызы зор.

Ақын ілімінің негізінен мынадай бірнеше сала өзекті қағидалар өріліп шығады: а) адам баласы сүюге, жек көруге, сынауға, суреттеуге, өзгертуге болатын объект қана емес, сонымен қатар субъект екендігі туралы қағидалар саласы; ә) кемел тұлғаның адамзат алдындағы адамшылық қарызы туралы қағидалар саласы; б) кемел тұлға мен көп арасындағы қатынастың сипаты туралы қағидалар саласы; в) кемел тұлға мен әлеуметтік орта арасындағы қатынастың мәні туралы қағидалар саласы; г) әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі туралы қағидалар саласы. Осындай бірнеше сала қағидалардың адамзат ақыл-ойының тарихында танымдық маңызы, әлеуметтік, философиялық мәні терең. Адам табиғаты, оның екіжақты болмысы, кемел тұлға мен әлеуметтік орта арақатынасы, жеке тұлға мен көп арақатынасы, әр жақсы нәрсенің өлшеуі туралы терең, тегеурінді әрі ерекше маңызды қағидалардан Абай ілімінің басты ұстанымдарының мәнісі аңғарылады.

Күш-қуаты толысқан шағында Абай өз ілімінің басты қағидалары мен ұстанымдарына сай көпке ақыл берді, насихат айтты, әділет жолына шақырды, наданның көңілін ашпақ, заманды түземек болды. «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім», – деп, ішкі қуатын ашты. Өзінің ілімі мен халықтың дәстүрлі мәдениеті, әдет заңы негізінде өз заңын жасап, оған арнайы баптар енгізді. Сол арқылы көптің мүддесін қорғаудың, әділетті қолдаудың құқықтық негізін жасап, оны әлеумет игілігі үшін қолданды. Соған сай әділетті билік шешім шығарды. Жұртын пайда ойламай, ар ойлауға бастады. Халқының бірін-бірі

дос көрмейінше, істің бәрінің бос екенін сөзімен де, ісімен де дәлелдеді. Бірақ жалғанда сағымдай төңкеріліп құбылған жұрты шынға шыдай алмады, шынға ынтымағын қоса алмады. Соған күйінді, содан жаны жараланды, қаны қарайды, көкірегі қайғыға толды. Ақынның адамдарды бір-біріне дос, бауыр тұтқан және адамды, адамзаттың бәрін бауырым деп сүйген жүрегі қиянатшыл дүниеден қырық жамау болды.

Адам мінезін түзеуге, наданың көңлін ашуға болмайды емес, болады. Дүниеден өткен нәбилердің, ғұламалардың, хакімдердің бәрі осы мақсатты көздеді. Мұндай биік мақсат алыстан көрінеді, алыстан көрінсе де қол созым жерде тұрғандай болады. Бірақ оған бір адамның ғұмыры бойында жеткізетін сара жол жоқ. Бүгінгі күннің биігінен қарағанда, адамзаттың Адам атадан бермен қарай осы мақсат жолында ұдайы ізденіп, бір жығылып, бір тұрып келе жатқаны белгілі болады, алға басқан аяғы кері кеткендей сәттерінің шындықтары да көзге түседі. Бұл бір адамның, бір буын ұрпақтың басында ғана болған жай емес, адамзат қоғамының бәрінде және адамзаттың барлық буынының басында болатын ахуал. Адамзат ұрпақтарының бір буыны жеткен жетістіктерді, игіліктерді, рухани құндылықтарды екінші буынның ысырап қылмай қабыл алып, әрі қарай дамытуы оңай емес. Адам баласының өзіне, өзінің заманына дейінгі ақыл-ой жетістіктерін, рухани құндылықтардың негізін толық білуі және оларды өзінің, айналасының, қоғамының игілігіне лайықты пайдалануы – даналықтың белгісі, үлкен жетістік. Бірақ мұндай жетістікке жеткендер аз. Абай мұның заңдылығын білмей қалған жоқ. Ақынның: «Өмір жолы – тар соқпақ, бір иген жақ» [1, 224], – деген пікірінің мәнісі осында. «Түзетпек едім заманды, Өзімді тым-ақ зор тұтып» [1, 176], – деп, басынан өткен кезеңнің шындығынан туған ойын өкінішпен түйе де үлкен мән бар.

Тіршілікте адамның өзін сүйген, өзіне достық пейіл танытқан адамды сүюі, өзіне достық пейіл танытқан адамға достықпен қарауы оңай емес. Екінші жағынан, адамды адамның жек көруі, адамның адамға жат болуы, тіпті жау болуы қиын емес. Өзі үшін, қу құлқынның қамы үшін ұрлық қылып, сұмдық сауып жүрген адамдардың бойындағы мінездердің адамшылыққа жаттығын ақын асқан ақындық шеберлікпен суреттеді, оларға қарсы қолма-қол күш көрсетпей, жұрттың ынтымағы мен бірлігін қалыптастырып, нығайтуды көздеді, көпті ғылым табуға, өнер үйреніп, кәсіп қылуға, адамшылық қарызы үшін еңбектенуге, «пайда ойламай, ар ойлауға»,

«ғадаләттан шықпауға» шақырды. Адамшылық қарызы үшін еңбек етудегі ынтымақ пен бірліктің мәнін де ашып берді. Халқына ынтымақ пен бірліктің малға сатылуын антұрғандықтың басы деп түсіндірді. Ынтымақ пен бірлік малға бірлік емес, малға ынтымақ емес, ақылға бірлік, ақылға ынтымақ екендігі туралы бұрын-соңды ешкімнің ойына келмеген құнды қағидасын ұсынды.

Ақынның ақылға бірлік, ақылға ынтымақ қылу туралы қағидасының өзегінен жұрттың мінезін түзеудің мынадай басты жолдары, тетіктері көрінеді: а) жамандықтан, жалғандықтан, әділетсіздіктен аулақ болу; ә) жақсылықта, шындықта, әділетте бірігу; б) жамандықты жақсылықпен, надандықты адамдықпен жеңу, тіл ұстартып, өнер шашу, насихат беру жолымен жою.

Көрсетілген қағидалар жамандықтан, жалғандықтан қашық болу, жақсылыққа, өнер-білімге, әділетке асық болу туралы ақындық оймен толысып, кемелдене түседі. Мұндай қасиетті қағида қалыптастыруға, соны берік ұстауға, оны бірдің емес, көптің игілігіне жұмсауға, өмірі мен өнерін көптің мінезін түзеу үшін қызмет етуге арнау – Абайға дейінгі ақындардың қолдарынан келмеген, олардың мүмкіншіліктерінен биік тұрған айрықша абзал азаматтықтың үлгісі. Адал еңбек етудің орнына ауыз жарымас бірдеңе үшін біреуге телміріп көзін сатқан жанды, ұрлықпен, қулықпен, зорлықпен мал тауып жүрген сұмдар мен зұлымдарды, біреуді үркітіп, біреуді қорқытып тамақ асырап жүрген пәлекорлар мен жалақорларды жаман жолдан тыйып, ақ жолға, әділет жолына, ынтымақ пен бірлік, адамшылық жолына салу үшін, солардың жанын тазартып, ниетін ағарту үшін аянбай еңбек қылуға, бейнет кешуге адамның асылы ғана тәуекел ете алмақ. Абай адамшылықтың қарызы үшін осы мақсат жолында еңбек етті, бейнет кешті.

Өмірінің белгілі бір кезеңінде ақын көпті, адамның мінезін түземекші кісінің қолында екі нәрсе болу керек деп білген: бірінші – бек зор өкімет, жарлық; екінші – есепсіз байлық. Шексіз зор билік ешкімге бітпейді екен. Есепсіз байлық та жоқ екен. Бірдің мінезін түзеуге болғанмен, көптің мінезін түзеу қиын екен, бірдің бағын ашуға болғанмен, көптің көңлін аршу мүмкін емес екен. Кейінірек ақын көптің мінезіндегі жамандықты жоюдың, көптің көзін ашудың құралы ретінде сөзді таңдайды. Бұл таңдаудың да негізі тереңде. Осының бәрі – ақынның өз басынан жанын жандырып, жүрегін күйдіріп, өзегін өртеп өткен өмір тәжірибелерін пайымдаудан туған шешімдер. Екінші жағынан, өзінің өмір тәжірибелерін пайымдау, тану, бағалау барысында

ақын халықтың дәстүрлі дүниетанымынан тиянақ тапқан. Пайғамбар айтқан екен деседі: «Кісі жамандық көрсе, оны қолымен түзесін, оған әлі келмесе, сөзімен түзесін, оған әлі келмесе, жүрегімен түзесін» [Бұхари]. Жамандықты қолмен түзеу үшін кісіде белгілі аумақта шексіз билік болуы керек. Басқаша айтқанда, жамандықты қолмен түзеуге қолында шексіз билігі бар әкімнің ғана мүмкіншілігі болмақ. Жамандықты сөзбен түзеу хакімдердің құзіретіндегі іс екен. Ал жамандықты жүрегімен түзеу қатардағы иманды жандарға тән. Үш жағдайда да кісіде жамандықты түзеу туралы ізгі де берік мақсат болуы қажет. Осы игі мақсат жолындағы адамдардың алды болып есептелетін жандардың бойында, әл-Фарабидің көрсетуінше, «ұштасқан алты қасиет болу керек» [1, 235-236]. Абай осы шарттарды келістіріп баяндап, насихат етіп қана қоймайды, оларды өзінің әлі келгенінше орындайды. Жамандық біткенді жүрегімен түзегенмен, сөзімен, қолымен түзеуге мүмкіншілігі шектеулі болды. Соған қарамастан, ақын өзінің заманынан, заманының адамынан көрген жамандықты жақсылықпен түзеуге (қолымен, сөзімен, жүрегімен) бар саналы ғұмырын, ақыл-ойын, ақындық өнерін, шығармашылық еңбегін арнады.

Заманның тұнығы шайқалып, өзі құбылған шақта адам да құбылуға мәжбүр. Заманның бір күн шайқалған тұнығы бір жылда қалпына келмейді. Заман шайқалған шақта онымен бірге шайқалып, бірге құбылған адамның өзгеріп, тыныш қалпына қайта келуі – бір жылда емес, бір ғасырда ғана мүмкін болатын нәрсе. Бірақ адам бір күнін, бір жылын ойлай алғанмен, бір ғасырдың қамын жей алмайды. Қолында ірілі-ұсақты билігі, азды-көпті байлығы барлардың қатарында өзін заманның қожасы, заманның биі санамайтын жан жоққа жуық. Бұлардың ішінде дүниеге бой алдырмағаны кемде-кем.

Абайдың тұсында адам мен заманның бұзылуына елдің жатқа тәуелділігінен, бодандығынан туған басқару жүйесі алып келді. Жұрт сағымдай төңкеріліп құбылды. Ақынның қадірлі басы мен қайратты жасы осылармен тартыста өтті.

Абайдың ілімі аясында адамның адамдығын анықтайтын факторлардың бірі – мақсат. Адамның мақсаты адам баласының бәрін бауырым деп сүюден туатын болса, онда оның ізгі мақсат болғаны. Адамның ізгі мақсатқа жету жолындағы әрекеті (іс-әрекеттің мазмұны, амалдары, құралдары, т.б.) де ізгі болуы шарт. Адамның дүние тіршілігіндегі мақсаты мал табу болса, адам үшін ол да игілікті, ізгілікті болып көрінетіні рас.

Бірақ адамның дүние тіршілігіндегі мақсаты мал табу, тек қана мал табу ғана болса, онда оның бұл мақсаты ізгі емес. Мал байлығы – сандық категория. Сондықтан мал байлығы мұрат емес, ол мұратқа, мақсатқа жетудің құралы қызметін атқарады. Абай өз замандастарының мал байлығына қол жеткізуге ұмтылудағы түпкі мақсаттың мақтан екендігін көрсетеді. Мұндай мақсат жолындағы әрекет ізгі бола алмайды. Мақтанның алды мен арты – күншілдік. Одан ізгілік іздеу бекер. Ізгілік жоқ жерде игілік те жоқ. Халалдан харамды айырмау, харамнан халалды айырмау – имансыздықтың көрінісі, имансыздық – надандықтың нәтижесі, надандық – білім-ғылымның жоқтығы, білімсіздіктің салдары, ал «білімсіздік хайуандық болады» [2, 207].

Ақынның жанын ауыртып, жүрегін жаралайтын зіл замандастарының «төрт аяқты малды көбейту» туралы мақсаты емес. Адал еңбек етіп, мал табу, байлыққа қол жеткізу жазықты іс емес. «Мал, мақтан ғиззат-хұрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды хәм көрік болады» [2, 187]. Мал адамды өзі іздеп тапса, оның ешқандай айыбы жоқ. Ерінбей, адал еңбек еткен адамды «іздеп тапқан мал» ғана адамдыққа жарасады. «Жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек – арлы адамның ісі» [2, 171]. Абай осы орайда адамның малды «табынып іздеуі» туралы ұғым ұсынады. Мұның мәнісі «құл болып іздеу» дегенді аңғартады. Малды, дүниені оларға табынып, құл болып іздеу адамшылыққа жатпайды. Егер адам мал, мақтан, ғиззат-хұрметті «өзі оларға табынып іздесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады» [2, 187]. Сөйтіп, ақын адамдардың мал таппақ мақсаттағы ізденісінің екі түрлі сипатын көрсетеді. Оның бірі – адал еңбекпен мал іздеу. Екіншісі – табынып, құл болып іздеу. Мақсат – біреу. Ал оның сипаты екі түрлі. Бір мақсаттың екі түрлі сипатына сай екі түрлі амал-айла, құрал бар: бірі – ізгілікті амал-айла, ізгілікті құрал; екіншісі – залымдық амал-айла, залымдық құрал. Ақынның жанын ауыртып, жүрегін сыздататын ауыр зілдің өсіп-өнген өзегі – адамдардың малды, дүниені оларға табынып, құл болып іздеуі және осы өзек бойымен іздеген жоғын табу жолында таңдап алған амал-айлалары, құралдары болды: а) ұрлық; ә) алдау; б) зорлық; в) өтірік; г) өсек; д) жалақорлық; е) пәлеқорлық; ж) парақорлық, т.б.

Ақынның дүние тіршілігінен көргендері мен көңіліне түйгендері оны күйзелтпей, түңілдірмей қойматын қайшылықтар еді. Абай түңіле, күйзеле отырып та елінің болашағын ойлайды, елдің өсер өркенін оң жолға бастар ғибратын

айтады, даналық үлгі көрсетеді. Заманның, қоғамның, елдің, адамның болмысын тану, оның түбіне терең бойлау Абайдың дүниетанымына, дүниеге көзқарасына айрықша философиялық мазмұн дарытты. Ақынның концептуалдық қағидаларының негізі терең, толық болып тұжырымдалуының, тұтаса келе бірбүтін жүйеге, ілімге айналуының сыры осында.

Абай өзінің ілімі аясындағы ойлары мен пікірлерін әлеуметтік-этикалық, философиялық көзқарасынан таратып айтты және солардың бәрі дәлелді, тиянақты, кемел болмысымен ерекшеленді. Мұндай кемел ілім Абайдың заманында бір-ақ адамда болды. Ол – Абайдың өзі. Ақын сол ілімі арқылы адамзат ақыл-ойының кеңістігінде өзінің ұстанымдары мен қағидаларының біртұтас жүйесін қалыптастырды, ол жалпыадамзаттық рухани құндылыққа айналды.

Абайдың ілімінде өлшем категориясының алатын орны үлкен. Ақын: «Әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса, жарамайды. Өл-

шеуін білмек – бір керек іс» [3, 222]. Дүниенің басты сыры жақсы мен жаманның арақатынасындағы шек арқылы танылады.

Абай іліміндегі басты категориялардың бірі – терең ой. Терең ойлау жақсы және оның өмірлік маңызы зор. Бірақ оның да өлшеуі бар. «Ойланбақ жақсы», – дейді Абай. Сонымен қатар ол кісіні ойланбақтың өлшеуін білмей, ойын байлай алмай, қияли болып кетуден сақтандырады, «ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық – бұл нәрселердің бәрінің өлшеуі бар» [3, 222] екенін көрсетеді. Осы өлшем Абай ілімінің құрамдас бөлімдері аясындағы категориялардың шегі мен шетін анықтап білуге негіз болады.

Абай ілімінің құрамдас бөлімдері мен олардың әрқайсысының аясындағы категорияларды даралау мен саралау, олардың өзара байланыстарын анықтау, сөйтіп жүйеге түсіру – бүгінгі ғылымның аса өзекті мәселесі.

Әдебиеттер

- 1 Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Том I. – Алматы, 1977.
- 2 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1975.
- 3 Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Том II. – Алматы, 1977.

References

- 1 Abai (Ibrahim) Kunanbayev. Shigarmalarinin eki tomdyk tolik jinagy. – Tom I. – Almaty, 1977.
- 2 Al-Farabi. Aleumettik-etikalik traktattar. – Almaty, 1975.
- 3 Abai (Ibrahim) Kunanbaev. Shigarmalarynin eki tomdyk tolyk jinagy. – Tom II. – Almaty, 1977.